

Zadanie publiczne pn. II Konferencja naukowa „Trwanie pod obcą władzą – wojna i ludzie. Mazowsze Północno-Wschodnie w okresie zaborów” dofinansowana ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego.

Dr Jerzy Kijowski

Rola oświaty w kolejnych rzeczywistościach politycznych Mazowsza Północno-Wschodniego doby zaborów

Artykuł traktuje o głównych problemach oświaty na terenie Mazowsza północno-wschodniego na przykładzie w Ostrołęki i regionu. Cezura czasowa obejmuje lata zaborów tj. od 1795 do 1915 roku. Oświata na ziemiach polskich w tym okresie, w tym i na Mazowszu, ściśle wiązała się z sytuacją polityczną, która w ciągu 120 lat zmieniała się kilkakrotnie.

Olbrzymi wpływ na polską oświatę, nie tylko w pierwszych latach po utracie niepodległości ale również w całym okresie pozostawania pod „obcą władzą” wywarła Komisja Edukacji Narodowej ustanowiona na Sejmie 1773 roku. Będąca pierwszym na świecie swoistym ministerstwem oświaty spowodowała ogromny, pozytywny przewrót w szkolnictwie polskim. Dotyczył on zarówno nowej organizacji szkolnej, jak też nowych programów i podręczników. Ustawy KEN stanowiły przez długi czas podstawę w dziedzinie polityki szkolnej i organizacji szkolnictwa, a opracowane pod egidą Towarzystwa ds. Książek Elementarnych liczne podręczniki służyły uczniom przez wiele lat.

W zaborze pruskim językiem urzędowym początkowo był język polski, zaś w sądach pracowali polscy sędziowie. Proces germanizowania miał następować poprzez wciąganie młodzieży do służby wojskowej i szkolnictwo. Stopniowo językiem urzędowym stał się jedynie język niemiecki, niemieckie były władze i urzędy oraz prawo.

Sytuacja w szkolnictwie wyglądała stosunkowo nieźle. Początkowo na tym terenie funkcjonowało szkolnictwo oparte na założeniach Komisji Edukacji Narodowej. Następnie przygotowywany był program reform szkolnych mający na celu germanizację tych ziem ale krótki czas uniemożliwił ich realizację. Istniały tu

dwie szkoły: parafialna (nosząca nr 125) i bernardyńska, która była jedną z 8 szkół średnich działających w departamencie plockim.¹ Siedziba jej znajdowała się przy ul. Studziennej nr 227². Na początku XIX w. wybudowany został przez władze pruskie obok kościoła farnego nowy murowany budynek. W czasie wojny rosyjsko-francuskiej z 1806-1807 r. uległ częściowemu zniszczeniu i zlokalizowano w nim wojskową piekarnię³. Szkołę przeniesiono wówczas do budynków klasztornych zakonu bernardynów i być może połączono ją ze szkołą zakonną.

Oświata w Księstwie Warszawskim opierała się na tzw. *Urządzeniu szkół miejskich i wiejskich elementarnych z 12. I. 1808 r.* Powyższy dokument stworzył prawne i organizacyjne zasady rozwoju szkolnictwa początkowego, w wielu zapisach funkcjonujące w prawie całym XIX wieku. Obowiązek szkolny dotyczył miał dzieci w wieku od sześciu lat w mieście i od ośmiu lat na wsiach. W sumie dzieci spędzały w szkole od 5 do 6 lat.

16 października 1808 r. Izba Edukacyjna wydała „Regulamin szkół wiejskich i miejskich elementarnych”. Były w nim zawarte szczegółowe przepisy dotyczące urzędzenia szkół miejskich i wiejskich.. Podstawowymi przedmiotami nauczania były: religia z historią świętą, czytanie drukowanych książek i rękopisów, pisanie oraz podstawy matematyki (dodawanie, odejmowanie, mnożenie i dzielenie).

Po krótkim okresie okupacji Księstwa Warszawskiego przez Rosję (1813-1815) na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego powstało Królestwo Polskie zwane też Królestwem Kongresowym. W pierwszych latach Królestwa poprawiła się sytuacja w szkolnictwie. Znacznie wzrosła liczba dzieci uczęszczających do szkół oraz wzrosła pozycja szkoły jako instytucji. Była w pewnym stopniu samodzielna i świecka, chociaż często prowadzona przez Kościół.

Przepisy szkolne z czasów Księstwa Warszawskiego funkcjonowały także na początku istnienia Królestwa Polskiego, czyli po 1815 r. Istniała wówczas w mieście szkoła elementarna w pomieszczeniach klasztoru bernardynów. Trwało to zaledwie kilka lat. Nauczyciel utrzymywał się ze składek płaconych przez obywateli oraz mieszkańców miasta i przedmieścia.

¹ A. Kociszewski, dz. cyt., s. 51; W 1791 roku szkołę tę przekształcono w szkołę podwydziałową czyli o poziomie średnim

² Ulica Studzienna nosi obecnie nazwę ul. Wiktora Gomulickiego; Nr 227 oznacza prawdopodobnie numer działki w mieście, a nie jak dzisiaj numer domu przy danej ulicy

³ W 1829 r. budynek szkolny rozebrano, ponieważ *Przez nowy kierunek traktu kowieńsko-petersburskiego nie może pozostać na miejscu*

Kolejna informacja o szkole parafialnej w Ostrołęce pochodzi z 1824 r. Są to dokumenty z wizytacji dziekańskiej, które informują z jednej strony o istnieniu szkoły, a z drugiej o nie najwyższym jej poziomie, jak również i nie najwyższym poziomie pracującego w niej nauczyciela. Liczba uczniów w szkole była zmienna. W 1826 r. było ich około 50, przed wybuchem powstania listopadowego (1830 r.) 110 chłopców. Istniała także odrębna szkoła dla dziewcząt gdzie uczyło się 30 uczennic i otwarta w 1858 r. niedzielna szkoła rzemieślnicza⁴. Oprócz polskiego i rachunków w niektórych szkołach uczono także początków języka rosyjskiego, niemieckiego lub łaciny. Naukę utrudniał fakt, że nie wszyscy uczniowie posiadali podręczniki.

Niezła stosunkowo sytuacja w oświacie uległa pogorszeniu w latach 1822-1825, co szczególnie dotyczyło szkolnictwa elementarnego. Kłopoty gospodarcze i pogorszenie warunków życia ludności spowodowały zmniejszenie opłat na Towarzystwo Szkolne i zmniejszenie ilości uczniów w szkołach. Niektóre szkoły zostały w ogóle zlikwidowane. Pewna poprawa sytuacji w szkolnictwie nastąpiła dopiero po 1825 r. Ostrołęka na szczęście znalazła się wśród tych miejscowości gdzie szkoła nie przerwała swej działalności (nie licząc roku 1831 kiedy to miasto zostało zniszczone w wyniku bitwy z Rosjanami).

Szkolnictwo w powiecie ostrołęckim wyglądało bardzo słabo. W połowie XIX wieku szkoły istniały tylko w takich miejscowościach jak: Czerwin, Goworowo, Kadzidło, Kleczkowo, Myszyniec, Piski, Rzekuń i Troszyn. Jeden uczeń na wsi przypadał na około 70 mieszkańców, a liczba analfabetów w powiecie wynosiła ponad 80%. Przed powstaniem styczniowym uczono po polsku, ale od 1840 r. zalecano język rosyjski jako przedmiot. Oprócz szkół publicznych istniały także nielegalne szkoły prywatne działające najczęściej w sezonie zimowym. Bardzo często nauczycielami byli organiści lub księża.

W mieście istniała tylko jedna szkoła, do której uczęszczało kilkadziesiąt dzieci rocznie. Szkoła w Ostrołęce istniała w zasadzie cały czas bez przerwy. Liczba uczniów była zmienna i wahała się od 20 do ponad 100.

Rok szkolny dzielił się na dwa półrocza przy czym po każdym z nich składany był publiczny egzamin w obecności specjalnej komisji szkolnej, rodziców i zaproszonych gości, a o ich wynikach informowany był inspektor. Oceny były opisowe lecz równocześnie bardzo lakoniczne np. poznaje litery, sylabizuje, dobrze

⁴ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta.*, s. 154

sylabizuje, zaczyna czytać i pisać, czyta, dobrze czyta, czyta, pisze i rachuje. Określano także „pilność” i „zdatność”. Zamieszczane były informacje o frekwencji uczniów, ich zdrowiu oraz postawie rodziców. Powszechnie stosowano zasadę dzielenia uczniów na grupy w zależności od osiągniętych wyników⁵. W nauce wykorzystywano podręczniki, które jednak nie wszyscy uczniowie posiadali. Pobory nauczycielskie mieściły się w przeciętnych pensjach urzędników państwowych i wynosiły kilkaset złotych rocznie.

Początkowo władze carskie nie hamowały ilościowego rozwoju szkół elementarnych traktując je jako narzędzie kształtowania wiernopoddańczych postaw ludu. W tym celu odpowiednio zmieniono i ograniczono programy szkół ludowych. Szkoły te miały mieć przede wszystkim charakter praktyczny, stąd też ich program ograniczał się do nauki czytania i pisania w języku polskim, czterech działań arytmetycznych, religii, gospodarstwa wiejskiego oraz elementarnych wiadomości praktycznych. Z założeń programowych szkół elementarnych usunięto wszelkie ogólniejsze cele oświeceniowe. Zgodnie z ustaleniami ustawy z 1833 roku szkoły ludowe miały być ściśle stanowe, a każda szkoła miała opiekuna wyznaczonego przez władze. Sieć szkół wiejskich była rzadka, bowiem w 1838 roku w 22 600 wsiach Królestwa funkcjonowało ich jedynie 435.

Po upadku powstania listopadowego w związku z nasileniem rusyfikacji utworzony został w 1840 r. Okręg Naukowy Warszawski podporządkowany Petersburgowi. Wydane zostały także nowe ustawy oświatowe; jedna w 1834 i druga w 1841 r. Powtórzyły one w zasadzie dotychczasowe przepisy ale oprócz tego zaleciły wprowadzenie do szkół języka rosyjskiego, jednak w większości szkół w Królestwie, w tym w Ostrołęce, nadal uczono w języku polskim. W Ostrołęce istniała wówczas jedna polska szkoła elementarna zwaną miejską o jednym nauczycielu.

Dużą uwagę zwracano na karność uczniów. W tej sprawie wydano w Królestwie Polskim dwie ustawy szkolne, w roku 1834 i 1840, które - w zasadzie niezmienione - przetrwały aż do wybuchu I wojny światowej. Znalazł się w nich szeroki asortyment kar. W 1847 r. ostrołęcki inspektor szkolny przekazał do wszystkich szkół instrukcję dotyczącą „utrzymania szkoły w karności”. Wymienione tam zostały kary dla uczniów za nieposłuszeństwo, lenistwo, niedbalstwo i inne złe zachowanie zarówno w szkole jak i poza nią.

⁵ Archiwum Państwowe w Łomży (APŁ), sygn. II 80, k. 45

26 marca 1861 r. wydany został manifest carski zawierający m. in. pewne elementy reformy szkolnej. Ustawa zakładała rozbudowę szkół elementarnych jedno- i dwuklasowych finansowanych ze środków publicznych i poddanych opiece społecznych dozorów szkolnych. W szkołach dwuklasowych klasy miały być rolnicze lub techniczne. Prócz szkół rządowych Ustawa dopuszczała tworzenie prywatnych „szkółek początkowych”, których organizatorami mogli być duchowni, właściciele dóbr lub urzędy małych miast. Program tych szkółek miał się ograniczać do katechizmu, śpiewu pieśni kościelnych, czytania i pisania po polsku, rachunków, znajomości miar i wag; dla dziewcząt przewidywano „roboty igłą”. W szkołach dwuklasowych dla dziewcząt w klasie II miano uczyć gospodarstwa domowego i ogrodnictwa.

W okresie od upadku powstania styczniowego (1864 r.) do wybuchu I wojny światowej (1914 r.) szkolnictwo elementarne na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego było słabo rozwinięte, nie było przymusu szkolnego, nie istniały jednolite przepisy odnośnie zakresu i czasu nauki, nie było opracowanej jednolitej sieci szkolnej. Szerzył się analfabetyzm wynoszący na początku XX wieku w Królestwie Polskim około 65%. Brakowało bibliotek i pomocy szkolnych. Podobnie jak i w innych dziedzinach życia tak i w oświacie panował ucisk narodowy i tendencje rusyfikacyjne. .

W mieście istniała tylko jedna szkoła, do której uczęszczało od 60 do 70 dzieci. Bardzo słabo wyglądało szkolnictwo w powiecie. W połowie XIX wieku szkoły istniały w takich miejscowościach jak: Czerwin, Goworowo, Kadzidło, Kleczkowo, Myszyniec, Piski, Rzekuń i Troszyn. Jeden uczeń na wsi przypadał na około 70 mieszkańców, a liczba analfabetów w powiecie wynosiła ponad 80%. Przed powstaniem styczniowym uczono po polsku, ale od 1840 r. zalecano język rosyjski jako przedmiot. Oprócz szkół publicznych istniały także nielegalne szkoły prywatne działające najczęściej w sezonie zimowym. Bardzo często nauczycielami byli organiści lub księża.

Po upadku powstania styczniowego władze rosyjskie wzmogły dążność do całkowitej unifikacji Królestwa Polskiego z Cesarstwem. Dotyczyło to również szkolnictwa. Na podstawie ustawy z 1864 roku nauczanie w Szkołach Królestwa miało się odbywać w języku rodzimym mieszkańców. Zasada ta obowiązywała do 1872 roku. Od 1873 roku językiem nauczania stał się język rosyjski. Język polski był jedynie przedmiotem nadprogramowym, choć ustawowo dopiero od 1885 roku język rosyjski obowiązywał jako język nauczania.

Stopniowo do szkół wchodziły nowe podręczniki w języku rosyjskim, a zgodnie z uchwałą z 25 maja 1874 r. nastąpiła unifikacja szkolnictwa w całym Cesarstwie Rosyjskim, wprowadzono nowe programy i organizację. Nie przewidywano w ogóle nauki języka polskiego, chyba, że zachodziła szczególna potrzeba. Z kolei na podstawie specjalnych przepisów dla szkół powszechnych w Królestwie Polskim rozporządzeniem z roku 1885 wprowadzono język rosyjski jako język wykładowy wszystkich przedmiotów z wyjątkiem polskiego (w wymiarze zaledwie dwóch godzin tygodniowo) i religii, przy czym nauczanie tych dwóch przedmiotów musiało być uzgodnione z władzami szkolnymi⁶. Geografia i historia dotyczyły ziem Cesarstwa Rosyjskiego. Obowiązkowe przedmioty to: czytanie drukowanych książek i rękopisów w języku polskim, pisanie, cztery działania arytmetyczne oraz jako dowolne znajomość wag, miar, pieniędzy, rysunki i gospodarstwo domowe. Niekiedy dochodziła łacina lub niemiecki. Na początku zajęć i po lekcjach dzieci odmawiały modlitwę, w której wymieniały imię cara.

Do szkoły przyjmowane były dzieci od szóstego roku życia, nie później niż jedenastoletnie. Rok szkolny, zgodnie z ogólnymi założeniami, trwał od połowy sierpnia do końca czerwca natomiast praktycznie szczególnie w szkołach wiejskich od Wszystkich Świętych do Wielkanocy. Dzielił się na dwa półrocza. Codziennie były cztery godziny lekcyjne, rano lub popołudniu. Przed końcem roku szkolnego (koniec maja – początek czerwca) odbywały się egzaminy przed specjalnie powoływaną komisją.

Po znacznym wzroście ilościowym w pierwszej dekadzie popowstaniowej (w samej tylko guberni łomżyńskiej powstało w 1866 r. 55 nowych placówek) tempo ich przyrostu zaczęło maleć. W 1876 r. liczba szkół elementarnych i średnich wynosiła zaledwie 189 z 8 897 uczniami. Oprócz szkół publicznych funkcjonowały także szkoły prywatne i religijne – cerkiewno-parafialne (od 1884 r.), ewangelickie (kantoraty) i żydowskie (chedery). Zdecydowanie przeważały szkoły o jednym nauczycielu zwane „jednoklasówkami”. Nauka trwała w nich od 3 do 4 lat. W „dwuklasówkach” uczyło dwóch nauczycieli, nauka trwała 5 lat, a w szkole miejskiej 6 lat⁷. W powiecie ostrołęckim podobnie jak i w całej guberni łomżyńskiej przeważały szkoły jednoklasowe dzielące się na trzy oddziały. Nauczanie powszechne w Rosji wprowadzono w 1909 r., natomiast w Królestwie Polskim

⁶ R. Kucha., op. Cit, s. 29

⁷ H. Konic, *Kartki z dziejów oświaty w Polsce*, Kraków 1895, s. 121

planowano to uczynić w 1914 r. na przeszkodzie czemu stanął wybuch I wojny światowej.

W latach 1869 – 1914 w Ostrołęce była jedna jednoklasowa szkoła męska, od 1913 do 1914 druga jednoklasowa szkoła męska, równolegle w latach 1899-1914 dwuklasowa szkoła męska, jednoklasowa szkoła żeńska (1872-1914), jednoklasowa szkoła żydowska (1897-1914), dwuklasowa szkoła męska na stacji (1899-1914) i dwuklasowa szkoła żeńska na stacji (1899-1914)⁸. W 1891 r. w elementarnej szkole państwowej dla chłopców było 81 uczniów, a identycznej szkole dla dziewcząt 56 uczennic. Uczniami w zasadzie były tylko dzieci z miasta chociaż zdarzali się także uczniowie z okolicznych wsi. W szkole męskiej były cztery klasy: wstępna, pierwsza, druga i trzecia. Na dzień 1 stycznia 1899 r. liczba uczniów wynosiła 100. Siedzibą szkoły był drewniany budynek przy ul. Tadeusza Kościuszki, róg Świętokrzyskiej (dzisiaj siedziba Prokuratury Okręgowej)⁹. Godzina lekcyjna trwała 50 minut, przerwa 10 minut. Zajęcia prowadzono jednocześnie ze wszystkimi uczniami przez sześć dni w tygodniu.

W końcowych latach XIX wieku liczba uczniów w guberni łomżyńskiej uległa zwiększeniu. Tak np. powiecie ostrołęckim w latach 1890-1900 był to wzrost o prawie 50% w tym w mieście o 69%, a na wsiach o 51%, z kolei w powiecie ostrowskim był to wzrost o blisko 60%¹⁰. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku typową formą nauczania dzieci i młodzieży z warstw zamożnych w Królestwie Polskim stało się nauczanie domowe. Takie nauczanie funkcjonowało w większości dworów szlacheckich w południowej części powiatu ostrołęckiego¹¹.

Początek rewolucji 1905-1907 r. przyniósł ważne zmiany w szkolnictwie w zaborze rosyjskim. Wyrazem niezadowolenia z istniejącego stanu rzeczy był strajk szkolny w Królestwie w 1905 r. będący częścią składową rewolucji i walki narodowyzwoleniczej Polaków. Ogarnął on wszystkie szkoły średnie Królestwa i znaczną część szkół elementarnych. Dość masowy był bunt uczniów w guberni łomżyńskiej, w tym w powiecie ostrołęckim i w samym mieście. W początkach

⁸ W. Jemielity, *Szkoły powszechne w powiatach...* s. 29; Stacja kolejowa nie należała do miasta, była to stacja Kaczyny gm. Rzekuń, do Ostrołeki włączona została dopiero w 1936 r.

⁹ Po wojnie w tym budynku mieściła się m. in.: Biblioteka Pedagogiczna, a następnie Miejska i Powiatowa Biblioteka Publiczna (od 1956 do lat siedemdziesiątych), w 1975 stary budynek został rozebrany, wybudowany nowy, miał w nim siedzibę Komitet Wojewódzki PZPR, Sąd Wojewódzki i obecnie Prokuratura Okręgowa

¹⁰ Jadwiga Kowejsza, Juliusz Łukasiewicz, *Powiat Ostrów Mazowiecka w latach 1867-1914*, w: *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu*, Praca zbiorowa pod redakcją Stanisława Rusockiego, Warszawa 1975, s. 167

¹¹ Nauczycielem domowym w Szczawinie będącym własnością rodziny Glinków nauczycielem domowym przez kilka lat był Adolf Dygasiński, późniejszy znany pisarz polski.

listopada 1905 r. w Ostrołęce odbyła się manifestacja z udziałem robotników, rzemieślników, inteligencji, chłopów z okolicznych wsi oraz uczniów ze szkół ostrołęckich. Domagano się m. in. wprowadzenie języka polskiego do szkół i urzędów. 11 listopada 1905 r. kolejarze ostrołęckiego węzła zażądali nauczania w szkole w języku polskim¹². Protesty przeciwko szkole rosyjskiej w guberni łomżyńskiej były masowe i dały konkretne efekty, bowiem jak informował gubernator łomżyński na początku 1906 r. języka rosyjskiego nie uczono w ogóle lub tylko raz w tygodniu, a odsetek szkół w powiecie ostrołęckim bez nauczania języka rosyjskiego wyniósł około 30%¹³.

W tym czasie w Ostrołęce były dwie szkoły początkowe jednoklasowe i dwie dwuklasowe (jedna żeńska, druga męska), w których uczyły się zarówno dzieci polskie jak i rosyjskie. Swoją szkołę miały także dzieci żydowskie. Dwie szkoły (męska i żeńska) znajdowały się na stacji kolejowej, która należała do gminy Rzekuń. I właśnie w tych szkołach doszło, w kwietniu 1905 r. do strajku uczniów w obronie języka polskiego.

Rewolucja 1905-1907 roku przyczyniła się do powstania polskiego szkolnictwa zarówno elementarnego, jak i średniego. 15 maja 1905 r. powstała Polska Macierz Szkolna. Działalność kół PMS polegała na organizowaniu polskich prywatnych seminariów nauczycielskich, prywatnych szkół elementarnych i średnich, dostarczaniu do szkół podręczników, książek i pomocy naukowych oraz tworzeniu bibliotek i upowszechnianiu czytelnictwa. Ostrołęcki okręg PMS powstał dość późno bo dopiero 1 maja 1907 r., obejmował powiat ostrołęcki, część kolneńskiego oraz makowskiego i liczył 12 kół. Niestety działalność ostrołęckiej PMS trwała dość krótko bo zaledwie kilka miesięcy.

W 1915 roku w powiecie było 26 szkół, w których pracowało 32 nauczycieli. Były to jednoklasowe szkoły koedukacyjne i nosiły nazwę: „Jednoklasowa początkowa szkoła ludowa”. Rok szkolny formalnie biorąc trwał od 15 sierpnia do 30 czerwca faktycznie zaś, przede wszystkim na wsi, od Wszystkich Świętych do Wielkanocy, a więc ok. 5-6 miesięcy, przez sześć dni w tygodniu. Pobory nauczycieli wynosiły ok. 25 rubli miesięcznie¹⁴. Szkoła składała się z oddziału wstępnego oraz oddziałów I, II i III tworzących razem jedną klasę. Większość uczniów, szczególnie

¹² *Rewolucja 1905-1907 r. na Mazowszu i Podlasiu*, Praca zbiorowa, Warszawa 1968, s. 215

¹³ A. Dobroński, *Szkolnictwo elementarne w guberni łomżyńskiej (1886-1915)*, „Zeszyty Naukowo-dydaktyczne” Uniwersytetu w Białymstoku, zeszyt 10, Białystok 1975, s. 113

¹⁴ Były to relatywnie pobory dość dobre, jeśli np. porównamy je z poborami policjanta, pisarza lub wójta wynoszącymi ok. 15 rubli miesięcznie.

na wsi kończyła naukę na oddziale wstępnym. Poziom nauczania był niski co wynikało przede wszystkim z zaniedbań rosyjskich władz oświatowych.

W mieście Ostrołęce w 1914 r. były dwie jednoklasowe szkoły męskie nr 1 i nr 2 oraz jednoklasowa szkoła żeńska, jak też szkoła męska dwuklasowa i żeńska dwuklasowa na stacji kolejowej należącej wówczas do gminy Rzekuń. Istniała także szkoła żydowska. Szkoły utrzymywane były ze składek miejscowej ludności, przy niewielkim, zazwyczaj kilkunastoprocentowym, dofinansowaniu przez skarb państwa¹⁵. Czas nauki w szkole uzależniony był od opanowania programu nauczania i trwał zazwyczaj do 11 lub 12 roku życia.

Walka Polaków o polską szkołę w Królestwie szczególnie nasiloną w okresie rewolucji 1905-1907 przyniosła ukaz carski z 14 października 1905 r. zezwalający na zakładanie prywatnych szkół z polskim językiem nauczania ale bez praw szkoły państwowej. Mimo następnego zwiększania kontroli, różnorodnych utrudnień i represji to jeszcze w 1914 r. w Królestwie funkcjonowało ponad 800 prywatnych szkół początkowych z 70 tysiącami uczniów¹⁶. Na terenie powiatu takie szkoły istniały m. in. w gminie Myszyniec, Dylewo i Czarnia¹⁷, natomiast brak dokumentów źródłowych na istnienie takiej szkoły w Ostrołęce.

Omawiany okres obejmujący około siedem lat dzieli się na trzy odrębne, różniące się znacznie od siebie, podokresy. Pierwszy z nich to lata 1914-sierpień 1915, czyli końcowe lata zaborów, przy czym od sierpnia 1914 r. były czasem I wojny światowej. Drugi podokres trwający od sierpnia 1915 r. do listopada 1918 to okupacja niemiecka i trzeci od listopada 1918 r. do końca roku 1921 to początkowe lata niepodległej II Rzeczypospolitej.

1. W carskich okowach

Przypatrzmy się najpierw jak wyglądała oświata w powiecie w przeddzień wybuchu I wojny światowej. Powiat ostrołęcki należał do sierpnia 1915 r. do guberni łomżyńskiej w Królestwie Polskim, w zaborze rosyjskim. Pod względem administracyjnym istniało wówczas 11 gmin wiejskich oraz jedna miejska i 325 miejscowości, w tym 324 wsie i jedno miasto (Ostrołęka). Powierzchnia powiatu wynosiła 1 621 km², a liczba ludności około 70 000. W powiecie było 26 szkół, w których pracowało 32 nauczycieli.

Tab. 1. Wykaz szkół i nauczycieli w powiecie ostrołęckim w 1914 r.

L.p.	Gmina (miasto)	Szkoła	Nauczyciel (w 1914 r.)
------	----------------	--------	------------------------

¹⁵ H. Maćkowiak, *Szkolnictwo na Kurpiach 1905-1939*, Ostrołęka- Łomża 1990, s. 37.

¹⁶ E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do wojny światowej)*, Warszawa 1968, s. 207.

¹⁷ H. Maćkowiak, *Szkolnictwo na Kurpiach...* s. 55

1.	Ostrołęka	Szkoła męska Druga szkoła męska Szkoła żeńska Szkoła żydowska Szkoła męska	Piotr Faltynowicz Antoni Jakubowski Zofia Wolkowska Samuel Mazur Władysław Łukasiewicz, Wasyl Aleksiejew, M. Szepieluk, M. Klubowa, Wanda Wolska Helena i Feliks Fedorowicz, Katarzyna Nieławicka
	Ostrołęka stacja	Szkoła żeńska	
2.	Czerwin	Czerwin Suchcice	Zbigniew Teodor Madejski Stanisław Rykowski
3.	Dylewo	Kadzidło	Henryka Jakubowska
4.	Goworowo	Goworowo Kaczkowo Żabin	Maciej Stankius Adolf Gajewski Stanisław Sokolski
5	Myszyniec	Myszyniec – szkoła męska Myszyniec – szkoła żeńska	Lew Wrona Aniela Otrębska
6.	Nakły	Nakły	Karolina Kowalska
7	Nasiadki	Nasiadki Obierwia	Wiktor Podziunas Kazimierz Szmidt
8.	Piski	Piski	Maciej Jakimowicz
9.	Rzekuń	Borawe Łączyn Rzekuń	Edmund Pilewski Wanda Butrymowicz Antoni Kafarski
10.	Szczawin	Kruszewo Kunin	Piotr Lipiński Michał Stawikowski
11.	Troszyn	Kleczkowo Troszyn	Adam Czerkawski Józef Borkowski
12.	Wach	Wach	Paweł Olsowski

Źródło: W. Jemielity, Szkoły powszechne w powiatach ostrołęckim i ostrowskim w latach 1795-1939, Ostrołęka 1991, s. 41-42

Nieco inne dane (19 szkół i 25 nauczycieli) zamieszcza Henryk Maćkowiak w swoim artykule *Polska oświata szkolna u progu niepodległości w 1918 r.* („Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1989, Nr III, s. 47) jednak za bardziej wiarygodne należy przyjąć, moim zdaniem, dane ks. prof. W. Jemielitego oparte na źródłach archiwalnych i dodatkowo potwierdzone nazwiskami nauczycieli.

Były to jednoklasowe szkoły koedukacyjne i nosiły nazwę: „Jednoklasowa początkowa szkoła ludowa”. Rok szkolny formalnie biorąc trwał od 15 sierpnia do 30 czerwca faktycznie zaś, przede wszystkim na wsi, od Wszystkich Świętych do Wielkanocy, a więc ok. 5-6 miesięcy, przez sześć dni w tygodniu. Pobory nauczycieli wynosiły ok. 25 rubli miesięcznie¹⁸. Szkoła składała się z oddziału wstępnego oraz oddziałów I, II i III tworzących razem jedną klasę. Większość uczniów, szczególnie

¹⁸ Były to relatywnie pobory dość dobre, jeśli np. porównamy je z poborami policjanta, pisarza lub wójta wynoszącymi ok. 15 rubli miesięcznie.

na wsi kończyła naukę na oddziale wstępnym. Poziom nauczania był niski co wynikało przede wszystkim z zaniedbań rosyjskich władz oświatowych. Powszechne nauczanie wprowadzono w Rosji dopiero w 1909 r., a w Królestwie Polskim w 1913 r. Praktyczne wprowadzenie tej decyzji nastąpiło w roku szkolnym 1913/1914, przerwane wkrótce przez wybuch I wojny światowej.

W mieście Ostrołęce w 1914 r. były dwie jednoklasowe szkoły męskie nr 1 i nr 2 oraz jednoklasowa szkoła żeńska, jak też szkoła męska dwuklasowa i żeńska dwuklasowa na stacji kolejowej należącej wówczas do gminy Rzekuń. Istniała także szkoła żydowska. W Grodzisku przy cukrowni, której właścicielem był Andlauer istniała, od początku XX wieku przyzakładowa szkoła elementarna. Uczęszczały do niej dzieci z okolicznych wiosek, a nauczycielem w 1914 r. był Serejko¹⁹.

Program nauczania szkoły jednoklasowej obejmował religię, język rosyjski, język polski, zapoznanie z miarami, wagami i pieniędzmi używanymi w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim. W szkole dwuklasowej dochodziły wiadomości praktyczne o gospodarstwie wiejskim, rachunkowości, rzemiośle i lokalnym przemyśle, w szkołach żeńskich prace ręczne. Szkoły utrzymywane były ze składek miejscowej ludności, przy niewielkim, zazwyczaj kilkunastoprocentowym, dofinansowaniu przez skarb państwa²⁰. Czas nauki w szkole uzależniony był od opanowania programu nauczania i trwał zazwyczaj do 11 lub 12 roku życia. Po każdym półroczu uczniowie zdawali egzamin przed komisją szkolną.

Walka Polaków o polską szkołę w Królestwie szczególnie nasiloną w okresie rewolucji 1905-1907 przyniosła ukaz carski z 14 października 1905 r. zezwalający na zakładanie prywatnych szkół z polskim językiem nauczania ale bez praw szkoły państwowej. Początkowo takie zezwolenia były łatwo wydawane m. in. po to by ujawnić istniejące tajne szkoły sukcesywnie jednak władze carskie rozpoczęły ich ograniczanie poprzez zwiększanie kontroli, różnorodne utrudnienia i represje. Mimo to jeszcze w 1914 r. w Królestwie funkcjonowało ponad 800 prywatnych szkół początkowych z 70 tysiącami uczniów²¹. Na terenie powiatu takie szkoły istniały m. in. w gminie Myszyniec, Dylewo i Czarnia²², natomiast brak dokumentów źródłowych na istnienie takiej szkoły w Ostrołęce.

Oprócz szkół elementarnych w Ostrołęce istniało szkolnictwo średnie. Było to progimnazjum rosyjskie dla dziewcząt uruchomione w 1912 r., mające charakter szkoły państwowej, dyrektorem której była Nina von Langamer (żona powiatowego komendanta żandarmów Nikity Langamera) i polskie progimnazjum męskie kierowane przez Dionizego Majewskiego. W progimnazjum męskim nauka rozpoczęła się 1 września 1913 r. Nauczycielami wszystkich przedmiotów, poza językiem

¹⁹ J. Boguski, *Czerwin i okolice*, Ostrołęka 2001, s. 104.

²⁰ H. Maćkowiak, *Szkolnictwo na Kurpiach 1905-1939*, Ostrołęka- Łomża 1990, s. 37.

²¹ E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do wojny światowej)*, Warszawa 1968, s. 207.

²² H. Maćkowiak, *Szkolnictwo na Kurpiach...* s. 55

rosyjskim, byli Polacy. Utworzono trzy klasy w których, po zdaniu egzaminów wstępnych, uczyło się 84 uczniów w trzech klasach (wstępna, pierwsza i druga). Ponieważ szkoła nie miała charakteru placówki państwowej toteż nie otrzymywała subwencji rządowej, a absolwenci musieli zdawać egzaminy przed komisją państwową. Dyrektor szkoły Dionizy Majewski zamierzał zorganizować także wieczorowe kursy dla dorosłych. Otrzymał na to w 1914 r. specjalne zezwolenie od rządu ale dalsze działania przerwała wojna²³.

Wybuch I wojny światowej w lecie 1914 r. przerwał spokojny byt mieszkańców powiatu ostrołęckiego. Władze rosyjskie ogłosiły stan wojenny. Stacjonujące w Ostrołęce wojsko wyruszyło na front. Warunki życia ludności uległy znacznemu pogorszeniu. Paradoksalnie właśnie w warunkach wojennych uaktywniły się w Królestwie polskie środowiska pedagogiczne i nauczycielskie liczące na unarodowienie oświaty. Powołany za zgodą władz carskich Centralny Komitet Obywatelski utworzył Komisję Szkolną, która zajęła się opracowaniem koncepcji funkcjonowania oświaty. W prace te aktywnie włączyły się obydwie działające w tym czasie w Królestwie Polskim organizacje nauczycielskie – Polski Związek Nauczycielski i Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego²⁴. Opracowane i ogłoszone zostały zasady przyszłej organizacji oświaty zakładające trzystopniową strukturę: 7-letnia szkoła powszechna, trzy lub czteroletnie szkoły średnie (ogólnokształcące bądź zawodowe) i szkoły wyższe. Był to jak na owe czasy projekt bardzo postępowy i pionierski. Bardzo ambitny był w nim także program szkoły powszechnej mający obejmować trzy grupy przedmiotów: humanistyczne, matematyczne i przyrodnicze oraz zajęcia praktyczne. Zdając sobie sprawę z wielkiego zacofania oświatowego propagowano prowadzenie 4-letnich szkół ludowych i szkółek prywatnych, tak by osiągnąć 75. procentową umiejętność czytania pozwalającą na wprowadzenie proponowanego systemu²⁵.

2. Pod okupacją niemiecką

Zanim rozpoczęto wdrażanie projektu w życie nastąpiła zasadnicza zmiana na froncie wojennym. W połowie lipca 1915 r. wojska rosyjskie rozpoczęły odwrót pod naciskiem armii niemieckiej. Wojna wkroczyła na tereny powiatu ostrołęckiego, rozpoczęła się ewakuacja mieszkańców i wywóz mienia. 3 sierpnia Niemcy zajęli Ostrołękę i rozpoczęła się trwająca ponad trzy lata okupacja niemiecka. Zmiana okupanta w 1915 r. przyniosła znacznie więcej swobód obywatelskich ale równocześnie pogorszenie warunków życia.

Stworzyła się także nowa sytuacja dla polskiego szkolnictwa. W miarę trwania wojny i pogarszania się sytuacji na frontach Niemcy zmierzali w kierunku pozyskania Polaków. W porównaniu z czasami carskimi można było swobodniej rozwijać szkolnictwo elementarne, chociaż

²³ W. Jemielity, *Szkoły powszechne w powiatach ostrołęckim i ostrowskim w latach 1795-1939*, Ostrołęka 1999, s. 60.

²⁴ R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej*, Tom II, Warszawa 1996, s. 237.

²⁵ Tamże, s. 239.

wszystkie działania musiały być zaakceptowane przez władze niemieckie. 24 sierpnia 1915 r. naczelny dowódca frontu wschodniego feldmarszałek Paul von Hindenburg wydał rozporządzenie o organizacji szkolnictwa. Z kolei 10 października 1915 r. władze Generalnego Gubernatorstwa opublikowały w „Gazecie rozporządzeń dotyczących się szkolnictwa w Polsce” najważniejsze postanowienia oświaty na naszych ziemiach²⁶. Wyrażono zgodę na wprowadzenie do szkół polskiego języka wykładowego, pozostawiono bez zmian istniejące szkoły ludowe uzależniając otwarcie nowych od akceptacji naczelnika powiatu lub komendanta policji. Zapowiedziano także wprowadzenie obowiązku szkolnego, co jednak nie zostało zrealizowane.

Oprócz szkół elementarnych w Ostrołęce istniało szkolnictwo średnie. Było to progimnazjum rosyjskie dla dziewcząt uruchomione w 1912 r., mające charakter szkoły państwowej i polskie progimnazjum męskie kierowane przez Dionizego Majewskiego.

Streszczenie

Artykuł traktuje o oświacie w okresie zaborów tj. w latach 1795-1915 na przykładzie jednego z prowincjonalnych miasteczek tj. Ostrołęki. Przedstawione zostały główne – wciąż zmieniające się przepisy – dotyczące funkcjonowania szkolnictwa, jego organizacja, finansowanie, praca nauczycieli i uczniowie. Sytuacja w oświacie determinowana była przede wszystkim faktem pozostawania przez 100 lat Królestwa Polskiego pod rosyjskim zaborem i prowadzonej przez władze carskie z różnym natężeniem rusyfikacji, szczególnie dotyczącej szkół. Odbijało się to dość negatywnie na ogólnym poziomie szkolnictwa bardzo niskim, w porównaniu nie tylko innych państw europejskich ale i innych zaborów. Dobitnie o tym świadczył bardzo wysoki poziom analfabetyzmu wynoszący od 50 do 80%.

Summary

This article examines education during the Partitions of Poland, from 1795 to 1915, using the example of a provincial town, Ostrołęka, as an example. It presents the main—and constantly changing—regulations governing the functioning of schools, their organization, financing, and the work of teachers and students. The educational situation was determined primarily by the fact that the Kingdom of Poland remained under Russian rule for 100 years and the Russification, particularly of schools, pursued by the tsarist authorities with varying degrees of intensity. This negatively impacted

²⁶ „Gazeta rozporządzeń dotyczących się szkolnictwa w Polsce” 1915, nr 1 z 10 października 1915 r., s. 1.

the overall level of education, which was very low compared not only to other European countries but also to other partitioned countries. This was clearly evidenced by the very high illiteracy rate, which ranged from 50 to 80%.

Słowa kluczowe

Oświata, rusyfikacja, nauczyciele, uczniowie, Ostrołęka, Mazowsze

Keywords

Education, Russification, teachers, students, Ostrołęka, Mazovia